

Fetânet Sıfatı ve Mâtürîdî'nin Akıl-Vahiy Açısından Değerlendirmeleri

İbrahim BAKIR

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya/Türkiye,
ibrahim.bakir1@ogr.sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2370-3951>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 07.01.2026

Kabul Tarihi: 16.02.2026

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

©İbrahim Bakır| Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (Cc By-Nc) International License

Öz

Kelâm geleneğinde akıl, dinî bilginin elde edilmesinde merkezi bir konuma sahip olup, resul ve nebîlerin fetânet sıfatı bu aklî yetkinliğin en üst düzeyde temsil edilmesini ifade etmektedir. Fetânet, yalnızca zekâ üstünlüğü anlamında değil; vahyin doğru anlaşılması, yorumlanması ve muhataplara en uygun yöntemle aktarılmasını mümkün kılan bütüncül bir aklî yetkinlik olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma, Mâtürîdî'nin akıl-vahiy anlayışı çerçevesinde fetânet sıfatının epistemolojik ve pratik boyutlarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada öncelikle kelâm literatüründe akıl kavramına yüklenen işlevler ele alınmış, farklı kelâmcıların akıl tanımları karşılaştırılarak Mâtürîdî'nin bu konudaki özgün yaklaşımı ortaya konulmuştur. Ardından fetânet sıfatının nübüvvet teorisi içerisindeki yeri belirlenmiş ve resul ve nebî kıssaları üzerinden bu sıfatın tebliğ sürecindeki somut tezahürleri analiz edilmiştir. Çalışmada başta Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı eseri olmak üzere klasik kelâm ve tefsir kaynakları esas alınmış; Kur'ân âyetleri Mâtürîdî'nin akıl-vahiy ilişkisine dair yaklaşımı doğrultusunda değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda fetânetin, akılsal bir üstünlüğün yanında; epistemolojik (vahyi anlama), ve pratik (tebliğ yöntemi belirleme) boyutları olan çok katmanlı bir nitelikte olduğu görülmüştür. Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. Yusuf ve Hz. Muhammed örnekleri üzerinden yapılan analizlerde, fetânetin muhatapın psikolojik ve toplumsal şartlarını dikkate alarak, en güzel surette tebliği mümkün kılan dinamik bir sıfat olduğu anlaşılmıştır. Bununla birlikte peygamberlerin fetânet sıfatına sahip olmalarına rağmen herkesin kendilerine iman etmediği görülmektedir. Bu, iman olgusunun yalnızca aklî ikna ile gerçekleşmediğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum, Mâtürîdî düşüncesinde aklın değerini yücelten ancak onu mutlaklaştırmayan dengeli yaklaşımla tutarlıdır. Bu çalışma, fetânet kavramını Mâtürîdî'nin akıl-vahiy teorisi içerisinde yeniden konumlandırarak hem klasik kelâm literatürüne hem de çağdaş akıl-din tartışmalarına teorik katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kur'ân, Mâtürîdî, Akıl, Fetânet.

Atıf Bilgisi:

Bakır, İbrahim. "Fetânet Sıfatı ve Mâtürîdî'nin Akıl-Vahiy Açısından Değerlendirmeleri". *Mersin İlahiyat Dergisi* 2 (2026), 1-20.

The Attribute of Sagacity and Maturidi's Assessments from the Perspective of Reason and Revelation

İbrahim BAKİR

PhD Student, Sakarya University Institute of Social Sciences, Sakarya/Türkiye,
ibrahim.bakir1@ogr.sakarya.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2370-3951>

Research Article

History

Received: 07.01.2026

Accepted: 16.02.2026

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

©İbrahim Bakır| Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

In the kalām tradition, reason occupies a central position in the acquisition of religious knowledge, and the attribute of fatānah (intellectual acumen) ascribed to prophets and messengers represents the highest level of this rational competence. Fatānah should not be understood merely as superior intelligence; rather, it denotes a comprehensive intellectual capacity that enables the correct understanding and interpretation of revelation and its transmission to audiences through the most appropriate methods. This study aims to examine the epistemological and practical dimensions of the attribute of fatānah within the framework of Māturīdī's conception of the relationship between reason and revelation. The research first addresses the functions attributed to reason in kalām literature and compares the definitions proposed by different theologians in order to highlight Māturīdī's distinctive approach. It then situates the attribute of fatānah within the theory of prophethood and analyzes its concrete manifestations in the process of proclamation through narratives of prophets and messengers. The study is primarily based on classical kalām and tafsīr sources, especially Māturīdī's *Ta'wīlāt al-Qur'ān*, and evaluates Qur'anic verses in accordance with his understanding of the reason-revelation relationship. The findings indicate that fatānah is a multi-layered quality that goes beyond mere intellectual superiority and encompasses both epistemological (understanding revelation) and practical (determining methods of proclamation) dimensions. Analyses of the examples of Abraham, Moses, Joseph, and Muhammad demonstrate that fatānah operates as a dynamic form of rationality that takes into account the psychological and social conditions of the audience. Nevertheless, despite the prophets' possession of the attribute of fatānah, not all individuals come to believe. This shows that although reason and intellectual acumen are necessary conditions for proclamation, faith does not arise solely from rational persuasion. This reflects the balanced approach in Māturīdī's thought, which affirms the value of reason without absolutizing it. In this respect, the study seeks to reconceptualize the notion of fatānah within Māturīdī's theory of reason and revelation and to contribute theoretically to both classical kalām literature and contemporary discussions on the relationship between reason and religion.

Keywords: Kalām, Qur'ān, al-Māturīdī, Reason, Fatanah.

Cite as:

Bakır, İbrahim. "The Attribute of Sagacity and Maturidi's Assessments from the Perspective of Reason and Revelation". *Mersin Theology Journal* 2 (2026), 1-20.

Fetânet Sıfatı ve Mâtürîdî'nin Akıl-Vahiy Açısından Değerlendirmeleri

Giriş

Resul ve nebîler insanlara önderlik yapmaları, onlara doğru yolu göstermeleri ve onları temizlemeleri için Yüce Yaratıcı tarafından görevlendirilmiş insanlardır. İnsan olmaları hasebiyle tıpkı diğer insanlar gibi bir hayat geçirmişler, evlenmişler, bazen gayet insanî bir şekilde sinirlenmiş ve bazen de çok mutlu olmuşlardır. Onların peygamber olmaları insanlara ait birtakım özelliklerini yok etmemiş, aksine diğer insanlara güzel örnek olabilmeleri için onlarla ortak paydaları olacak şekilde yaratılmışlardır. Şu kadar var ki, diğer insanlardan farklı olarak vahye muhatap olmuşlar, bu muhataplıkları sebebiyle birtakım sorumluluklar yüklenmişler ve toplumlarında birtakım görevler ifâ etmişlerdir. Bu görevlerini yerine getirirken uyardıkları insanların düştükleri hatalarına düşmemeleri ve Allah'tan aldıkları görevi hakkıyla ifâ edebilmeleri için birtakım sıfatlara sahip olmuşlardır.

Fetânet kelimesi Kur'an'da geçmez, sonraki dönemlerde terimleşmiştir. Fetânete yüklenen anlamları içeren konular Kur'an'da anlatılan nebî ve resullerin kıssalarında görülmektedir. İslâm kültüründe fetânet, anlayış ve zekâ üstünlüğünün yanı sıra nebîlerdeki ileri derecede şuuru, zihin duyarlılığını, çabuk kavrayışlı oluşları ve akli kullanışı ifade etmektedir. Şâhit oldukları olaylar onları zekâ, akıl, muhakeme ve bilgi açısından geliştirmiş ve olgunlaştırmıştır. Diğer bir deyişle vahiy ile uyarılan nebî ve resüllerin yetenekleri gelişmiş, üsve-i hasene; örnek bir şahsiyet ve karakterde olmuşlardır.

Kendi dönemlerindeki insanî krizlere çözümler bulmak, onlara en güzel şekilde yaklaşarak, toplumları konsolide ederek görevlerini yerine getirmek peygamberlerin aslî görevleri arasındadır. Bu görevleri hakkıyla yerine getirebilmeleri için son derece donanımlı ve mental olarak güçlü yaratılmışlar, ahlâkî erdemler noktasında toplumlarını yönlendirecek kadar erdemli kimseler olarak ve akli melekeleri üst düzey kimseler olarak onların karşısına çıkmışlardır. Onlara manevî birtakım sıfatlar verilmiştir. Bu sıfatlar sıdk, emanet, ismet, fetânet ve tebliğdir. Bu vasıflara birtakım başka vasıflar da eklenebilir ancak temelde bu beş vasıf üzerinden sınıflandırma bizce yeterlidir. Diğer sıfatlar da bu beş sıfatın altında kategorize edilebilmektedir. Bu sıfatlar sayesinde nebî ve resuller, akıllarını iyi yönde çalıştıran, azim ve sabır örneğini gösteren, halkın içinde alın teri ile çalışan bir meslek icra eden, şiddet ve zulümlerden kaçınan, içgüdüsel eğitimle erdemli insanî ve ahlâkî nitelik kazanmış cömert karakterli rehber kişilik olmuşlardır.

Bu makale fetânet sıfatını ve bu sıfatın resul ve nebîler üzerindeki bazı yansımalarını örnek göstererek akli doğru kullanmanın önemini ortaya koyma hedefindedir. Öncelikle aklın konumu ve Mâtürîdî'nin akla yüklediği anlam ifade edilecek, sonra peygamberlerin kıvrak zekâlarıyla, mantıksal çıkarımlarla getirmiş oldukları çözümlerin hikmetleri ortaya konulacaktır. Bu yapılırken Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) yazmış olduğu *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirindeki bakışı dikkate alınacak, aklın önemine vurgu yapan Mâtürîdî'nin fetânete dair vurgularına dikkat çekilecektir.

Mâtürîdî, İslâm tarihinde akla en fazla önem vermiş Ehl-i sünnet âlimlerinin başında gelmektedir. Bu sayede yol gösterici bir mütekellim olarak zihinlerde yer edinmiştir.¹

¹ Fikret Karaman, "İmam Mâtürîdî'ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü", *Diyanet İlmî Dergi*, 55/3 (2019), 604.

Bu makalede Mâtürîdî'nin görüşlerinin yanında yer yer diğer müfessirlere de yer vereceğiz. Nihayetinde peygamberlerin fetânet sıfatını gösteren âyetler ve hadiseler bizlere ne gibi bir yol gösterdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Fetânet sıfatını anlamlandırabilmek için akıl ve vahiy kavramları üzerinde durmak konunun anlaşılması açısından gereklidir. Bu kavramlar ile fetânet sıfatının bağlantısından sonra Mâtürîdî'nin akılla alakalı görüşlerine yer verilecek, sonrasında bazı peygamberlerin hayatlarından fetânet örnekleri ve çıkarımlar ile makale nihayete erecektir. Öncelikle aklın konumunu ve Mâtürîdî'nin akla yüklediği anlamı açıklamak gereklidir.

1. Akıl

Akıl, sözlükte “bağlamak, korumak, tutmak” gibi anlamlara gelmektedir.² Ancak günlük kullanımda sözlük anlamını aşmıştır. Akıl denilince, anlama ve bilme yeteneği, iyi ve kötüyü ayıran güç gibi anlamlar anlaşılmaktadır. Allah'ın insan bedeninde yarattığı ruhanî bir cevher ve kendisi ile gâib olanların idrâk edildiği soyut bir cevher olarak isimlendirilmiştir.³

Kur'an'da “akıl” sözcüğü isim olarak geçmemekle beraber, fiil olarak birçok yerde “akletmek” şeklinde geçmektedir. Akıl ismi yerine farklı isimler kullanılmış⁴, bunlar vasıtasıyla Kur'an'da yer edinmiştir.⁵ Kur'an'daki akıl kavramı daha çok kalp ile ilişkilendirilmiş, bazı âyetlerdeki akletmezler mi ifadeleriyle kalplerin kilitli olma ifadeleri yan yana kullanılarak akletmenin merkezinin kalp olduğu vurgulanmıştır.⁶

Kelam âlimlerinin kullanımlarına bakıldığında akıl kelimesinin farklı kullanımları göze çarpmaktadır. Eş'ârîlerde akıl denildiğinde, tek başına dini anlamda söz söyleyemeyen, vahiy ışığında dinin emirlerini algılamaya yarayan bir alet olarak görüldüğünü belirtmek gereklidir. Akıl Allah'ı akletmek için yaratılmıştır, sadece algılayıcı bir alet olarak görülmüştür. Risâlet olmadan salt akıl yüceltmesiyle Allah'a ibadet mümkün görülmemiş, aklın muhdis olmadığı ifade edilmiştir.⁷ Gazzâlî (ö. 555/1111) ise aklı “doğuştan gelen ve kendisiyle nazarî bilgilerin elde edilmeye hazır hale geldiği şey” olarak tanımlamıştır. Akıl, insanı hayvanlardan ayrılan bir özellik olarak görülmüştür.⁸

Teftâzânî (ö. 792/1390) de aklın tanımını şu şekilde yapmıştır: “Akıl, insanda doğuştan var olan, duyu organlarının doğru çalıştığı durumlarda kendisine zaruri bilgilerin tabi olduğu bir sıfattır.”⁹

Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebâr, (ö. 415/1025) aklı “sorumluluk” kavramının üzerinden değerlendirmiş ve “kendisi ile insanların davranışlarından sorumlu tutulabilmelerini mümkün kılan şey” olarak tanımlamıştır. O'na göre bir mükellefin ilk fiili marifetullahı götürecek akıl yürütmek olmalıdır.¹⁰ Onun sorumluluk üzerinden

² Ragıb el- İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbî'l-Kur'ân*, neşr. Muhammed Seyyid Gîlânî (Beyrut, Dâru'l-Ma'rife ty.), 341-342.

³ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *Târifât Arapça – Türkçe Terimler Sözlüğü*, trc: Ali Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 154.

⁴ Bkz: el-İsrâ 17/36; et-Tûr 52/32; en-Necm 53/11; el-Fecr 89/5.

⁵ Muammer Esen, “Kur'an'da Akıl – İman İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2 (2011), 88.

⁶ el-Hacc 22/46; Muhammed 47/24.

⁷ Hâris el-Muhâsibî, *Akıl ve Kur'ân'ı Anlamak el-Aql ve fehmü'l-Kur'ân*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul, İşaret Yayınları, 2015), 259.

⁸ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmî'd-dîn*, trc. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınları, 1974), 1/215.

⁹ Saduddin et-Taftazanî, *Şerhu'l-Akâid, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, Haz. Süleyman Uludağ (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013), 99.

¹⁰ Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûl'l-hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/64, 86.

kurguladığı akıl tanımı mezhebin akla yüklediği anlam ile paralel bir çizgidedir. Kendisinden sonra gelen Mu'tezilî âlimler de bu minvalde açıklamalar yapmışlardır.¹¹

Mâtürîdî, "Akıllı, beşerde bulunan en aziz şey" olarak görmüş,¹² hayatı aydınlatan bir nur, bilgiyi yerinde kullandıran bir kabiliyet olarak ifade etmiştir. Akıllı; "aynı nitelik ve durumda olan şeyleri bir araya toplayan, farklı nitelikteki şeyleri de ayıran şey" olarak tanımlamıştır.¹³

Aklı vahyin gerisinde bir kontrol mekanizması olarak algılayan Mâtürîdî, akıl yürütme faaliyeti olan "nazar" fiilini çok kullanmış, donuk bir akıldan ziyade işlevsel akla odaklanarak onu zihnin kıyas yapma gücü olarak görmüş ve dinamik bir yapıda olduğunu belirtmiştir.¹⁴ O'na göre akıl yürütme hayatın merkezindedir ve akıl yürütmeyi inkâr eden kimseler bile akıl yürütme neticesinde böyle bir görüşe ulaşabilmektedir.¹⁵

Akıl, doğru kullanıldığında ve naslar ile desteklendiğinde kişiyi doğru yola götürmektedir. Ancak ifrat ve tefrit boyutuyla akla yaklaşıldığında, olması gereken değeri elde edememekte veya fazla değer yüklenerek doğrudan sapmaktadır. Bu konuda kelâmî metot olarak Mâtürîdî'nin dengeli yaklaşımı, akıl-nakil dengesini oluşturmakta etkili bir yöntem olarak öne çıkmaktadır.¹⁶

Neticede kelimâ âlimleri akıllı tanımlarken, doğuştan gelen ruhî bir kuvve olarak tanımlamışlar, Allah'ın yarattığı ve doğru çalıştığında insanları sorumlu kılan, dini emirleri algılamayı sağlayan ve zarûrî bilgilerin ortaya çıktığı şey olarak görüldüğü söylenebilir. Aklın tanımları kadar işlevi de önemlidir. Nitekim akıl sayesinde sorumluluk mümkün olmaktadır.

2. Aklın İşlevselliği

Kelâm ekolleri bilgi sınıflandırması yaparken Allah'ın bilgisi (ilm-i kadîm) ve yaratılmışların bilgisi (ilm-i muhdes) olarak iki kısma ayırmışlardır. Muhdes bilginin kaynağının ise üç olduğunu belirtmişlerdir ki, sağlam beş duyu organı, doğru haber ve akıl olarak açıklanmıştır.¹⁷

Akıl, diğer iki kaynağı da işleyip sonuç çıkaran¹⁸ asıl kaynaktır. Nitekim bilgiler her ne kadar duyu organlarıyla elde edilse de akıl sayesinde işlenmekte ve haberler aklın süzgecinden geçtikten sonra kabul veya redde konu olmaktadır.¹⁹

Kelâm âlimleri akıl ile naklin etkinlik alanlarını da sınırlamak üzere birtakım çalışmalar yapmışlar, "Mecâlû'l-akıl" ve "Mecâlû'n-nakil" şeklinde yapılan sınıflandırmalarda akılla tespit edilmesi gereken hususları akılla, nakille tespit edilmesi gereken hususları da

¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Kasım 2025).

¹² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, trc. S. Kemal Sandıkçı, Ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 1/262.

¹³ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2003), 4; Yavuz, "Akıl"; Karaman, "İmam Mâtürîdî'ye Göre, Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü", 609.

¹⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 15-18; Osman Oral, "Mâtürîdî'de Akıl Ve Yaratılış Hikmeti", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40 (2015), 147.

¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 16-17; Mustafa Yalçınkaya, "Mâtürîdî Kelâmında Akıl-Din İlişkisi", *Akıl Kitabı 5 -Akıl Din ve İnanç-*, ed. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2021), 85.

¹⁶ Yalçınkaya, "Mâtürîdî Kelâmında Akıl-Din İlişkisi", 78.

¹⁷ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Usûli'd-dîn* (İstanbul: Darul Fünûn İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1928), 8; Cemalettin Erdemci, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 1997), 91.

¹⁸ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, (Konya, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 89.

¹⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut, Âlemu'l-Kütüb, 1998), 1/210-211; Süleyman Akkuş, Ziya Erdiç, "Sa'düddîn Teftâzânî'de Bilgi Teorisi", *Usul İslam Araştırmaları* 21/21 (2014), 27; Turgut Akyüz, "Aklın Tarifine Dair", *Akıl Kitabı-Aklın Tarifi-* ed. Turgut Akyüz (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 2/26.

nakille karıştırmamak arzusu gütmüşlerdir. Bu anlayış ile akıl ve vahyin sınırları daha net belirlenmesi hedeflenmiştir. Neticede her mezhebin kendi okuması çerçevesinde bir sonuca ulaştığı görülmektedir.²⁰ Mu'tezile, aklın alanını belirlerken "Allah'ın varlığı ve birliği, sıfatları, tevhi'd ilkesi ve adâlet ile ilgili konuları aklın alanına bırakırken, ibadetin detayları gibi konuları da vahye bırakmıştır.²¹ Akılla naklin Allah'ın yarattığı iki şey olduğunu ve aslâ birbiriyle çelişmeyeceğini ifade eden Mu'tezile, eğer çelişki gibi görünen bir durum varsa bu durumda aklın evvel seçileceğini naklin ise te'vîl edileceğini ifade etmiştir.²²

Eş'ârî düşüncede ise, Mu'tezile'ye benzer bir taksimat görülmektedir. Bâkılânî, (ö. 403/1013) âlemin yaratıcısının olması, âlemin hudûsu gibi konuların akılla bilinebileceğini söylemiştir. Allah'ın sıfatlarının hem akıl hem naklin ortak çabasıyla bilineceğini ifade etmiş, kitap, sünnet, icmâ ve bunlara dayanan kıyası ise naklî deliller arasında zikretmiştir.²³ Eş'ârîlerde aklî delilin naklî delile önceliği kabul edilmiştir.²⁴ Bâkılânî, Kur'an'ın muciz olduğu için Allah'ın birliğini ispatta kullanılabileceğini ifade etmiştir.²⁵

Aklın bağlantıları çeşitlidir ve bu bağlantılar olmazsa işlevini gerektiği gibi yerine getirememektedir. Bunlardan ilki Kur'an'ın ifadeleri ile kalptir. Bu ilişki şu şekilde ifade edilmiştir: "Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? (Dolaştılar, ama ibret almadılar). Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur."²⁶ Burada "düşünecek kalp," (ya'kilûne) fiiline bağlanarak akletmenin merkezi olarak ifade edilmiştir. Bu durum mecâzî bir ifade olarak da algılanmıştır. Mâtürîdî ise "Akıllı olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır."²⁷ âyetinin te'vîlinde²⁸, akıl ile kalp arasındaki irtibatı ve bu âyetlerdeki kullanımını şu şekilde açıklamıştır: "... Âyette bunun tam karşılığı kalbi olan kimse cümlesidir, bu da akıllı ve anlayışlı olan kimse yahut düşünerek ve tefekkür ederek faydalanacağı bir kalbe sahip olan kişi mânasına gelir. Buradaki "kalb" kelimesi, akıldan kinâyedir; insanlar bu konuda farklı açıklamalar yaptılar. Bazıları kalp, "akıl bulunduğu yerdir" der. Bazıları da şöyle dedi. Onun yeri kafadır, ancak ışığı kalbe ulaşır ve kalp duyularla algılanmayan varlıkları akıl vasıtasıyla görür. Bundan dolayı Allah Teâlâ kalbi akıldan kinâyeye yaptı, çünkü aralarında ilişki ve irtibat vardır. Sözlükte de böyle kullanılır." Mâtürîdî, akıllı kimselerin doğruyu arayacaklarını, isabetli olanı bulmaya çalışacaklarını dile getirmiş, bunun alternatifi olarak şuurlu olarak dinlemenin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Bu iki faaliyet sahibinin doğruya ulaşabileceğini ifade etmiştir.²⁹

Kalbin akıl yerinde kullanıldığı durumların yanında, kalp imanı da tasdik eden organ olması açısından da çok ayrı bir konumdur. Bu açıdan bakıldığında kalp, aklın

²⁰ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 225; Bağdâdî, *Usûli'd-dîn*, 24; Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 94.

²¹ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîdi ve'l-adl*, thk. Mahmut el-Hudayrî (Kahire: y.y., 1965), 15/28.

²² Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, 13/280; Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 96.

²³ Bâkılânî, *Kitabu't-Temhîdu'l evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. Şeyh İmaduddin Ahmet Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 33; Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 99.

²⁴ Bâkılânî, *İcâzu'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi'l-Sekâfiyye, 1986), 32; Bağdâdî, *Usûli'd-dîn*, 15.

²⁵ Bâkılânî, *İcâzu'l-Kur'an*, 32; Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, 99.

²⁶ el-Hac 22/46.

²⁷ Kâf 50/37.

²⁸ Mâtürîdî "tefsir" kelimesi yerine "te'vîl" kelimesini uygun görmüştür. Buna binâen bu şekilde kullanılmıştır. Bk. Veysel Gengil, "Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi* 55/3 (01 Eylül 2019), 805-839.

²⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, 14/132.

fiillerinden olan tasdik işlevini üstlenmekte ve kişiyi ebedî cezadan kurtarıp saadete ulaştırmaktadır. Kalbin ikrarının yeterli olduğu konusu tartışmalı bir konu olsa da,³⁰ aslı şartın kalbin tasdîki olduğu hususunda ittifak mevcuttur.³¹ Kalp ile yapılan tasdik olmadıkça dil ile yapılan tasdik kişinin iman dairesine girmesine yeterli gelmemektedir.³²

Kalbin tasdikte bu denli önemli olması, aklın fonksiyonlarını daha iyi anlamayı gerektirmektedir. Bu konu Mâtürîdî pencereden incelenerek aklın konumu ortaya koyulacaktır.

3. Mâtürîdî'nin Akla Yüklediği Fonksiyon

Akl tanımları yapılırken Mâtürîdî'nin akli insan için en önemli şey olarak gördüğü ifade edilmişti. Bunun yanında *Kitabü't-Tevhîd* adlı eserlerinden akli tanımlamamış olmasının bilinçli bir tanımlamama olduğu anlaşılmaktadır. Aklın tanımını yapacak olan şeyin yine aklın kendisi olması hasebiyle bir varlığın kendini tanımlayamayacağı ilkesi üzerinden olaya yaklaştığı anlaşılmaktadır. Zira ona göre akıl, kendi mahiyetini ihata etme gücüne sahip değildir.³³ Aklın net bir tanımını yapmamış olması, onun akıl ile ilgili hiçbir şey söylemediğini de göstermez. Mâtürîdî, akli âlemin içinde, onun bir cüzü olarak görmüş, zihnî bir kavram olmasının yanında, gerçeğin kendisiyle idrâk edilebilir olduğunu vurgulamıştır.³⁴ Hakikati idrâk etme şeklinde yapılan tanımlama çok anlamlıdır. Zira hakikatin idraki bu dünyadaki en önemli hususlardan birisidir. Bunun akla yüklenmesi Mu'tezile'den Vâsıl b. Ata'nın (ö. 131/748) akla yüklediği anlamı anımsatmaktadır.³⁵

Akl bunun yanında, dünya ve ahiret menfaatlerini, yapılan amellerin kötü akıbetlerini kestirebilme gücüne de sahiptir ancak her akıl bunu elde edemez. Kalbin nuru ile bakıldığında bu bilinebilir.³⁶ Kalbin nurunun burada ahiret durumlarını bilmede akla eklenmiş olması, Kur'ân-ı Kerim'deki kalp ile aklın yakın ilişkide olduğu vurguyu hatırlatmaktadır.³⁷ Kalbin nuru ile aklın birlikte hareket etmesi, *ülû'l-elbâb* (lubb sahipleri) ifadesinde de kendini göstermekte, Mâtürîdî'nin ifadeleriyle (zü'l-fehmi ve'l-akl) anlayış ve akıl sahibi olarak tefsir edilmektedir.³⁸

Mâtürîdî, aklın fonksiyonlarından birisinin de “birleşebilenleri birleştirmek, ayrılabilenleri ayırmak” şeklinde olduğunu belirtmiştir.³⁹ Buradaki kullanımdan anlaşılmaktadır ki, Mâtürîdî'ye göre akıl, dış dünyadaki olaylardan çıkarımlar yaparak tikel ve tümel şeklinde kategorize edebilme, eşyaların ortak yönlerini belirleme, farklı yönlerini ortaya koyma, tikel nesnelerden hüküm çıkarabilmektedir. Bunu tek başına değil, tefekkür ve nazar yoluyla yapmaktadır.

³⁰ İman tanımları makalenin hudutlarını aşan bir konu olması itibariyle buradaki tartışmaları almamayı uygun bulmaktayız. Bu konu ile alakalı âlimler arasında ittifak mevcut değildir. Detaylı bilgi için bkz: Hasan Can Çelik, Hasan Tefik Marulcu, “Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları - Kelâm İlmi Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/46 (2023), 103-126.

³¹ Süleyman Uludağ, “Kalp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 2 Aralık 2025).

³² Bkz. Numan b. Sabit Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-ekber İmamı Azam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul, Kalem Yayıncılık, 1981), 76-77.

³³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 7/251; Hülya Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 54.

³⁴ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 4, 5, 127.

³⁵ Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 56.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 1/54-55.

³⁷ el-Hac 22/46.

³⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 2/190.

³⁹ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 5.

Aklın diğer fonksiyonu ise, mahlûkatı yönetebilmektir. Bu da kendisi için iyi ve kötü şeyleri akılla bilmesi neticesinde ortaya çıkmakta, diğer mahlûkat üzerinde hâkimiyet kurması akılla gerçekleşmektedir. Aklın bu şekilde mahiyetleri üzerinden tanımlanması önemlidir, çünkü Kur'ân'da da aklın direk tanımı yoktur, mahiyetine vurgu yapılmaktadır.⁴⁰

Aklın diğer fonksiyonu, nazardır. Zira Mâtürîdî, bilgi elde etme yöntemlerinden birisinin de nazar olduğunu belirtmiştir. Sadece akıl, doğru bilgiyi ortaya koymakta yetersiz görülürken, onun güzel bir şekilde kullanılması gerektiği, sadece aklın varlığının doğruyu ortaya çıkarmadığı vurgulanmıştır.⁴¹ Burada Fahrettin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) de nazara bu minvalde bir anlam yüklemesi, onu aklın yetkin bir şekilde kullanılması olarak görmesi ve tefsirinde bu konuya vurgu yapması, Mâtürîdî'nin bu kullanımının gelenekte devam ettiğini gösteren bir durumdur.⁴² Nazar kelimesi Kur'ân'da türevleriyle beraber 131 kez kullanılmıştır.⁴³ Kâdî Abdülcebbar da nazarı mükellef kulların ilk yapması gereken fiil olarak ifade etmiştir.⁴⁴ Bu, sadece Kâdî Abdülcebbar'da değil, Ehl-i sünnet âlimlerinde de görülmektedir. Bâkîllânî de nazarın ilk fiil olması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁵

Mâtürîdî, Kur'ân'daki "lanetlenme" fiilini "nazarı terk etme" olarak açıklarken, dünya ve ahiret saadatinin nazar ve tefekkür ile olacağını bildirmiştir.⁴⁶ Bu konuda şöyle söylemiştir: "*Mârifetullah'a ulaşmak duyular yoluyla olmaz, sahih nazar sonucu oluşan bilgiler bizi Allah'ın bilgisine ulaştırır.*"⁴⁷ Buradan şu çıkarım yapılabilir: işlevsel olmayan ve fayda sağlamayan akıl, bilgi kaynağı olmaktan uzaktır. Çünkü bu fiil bir nazar olmaktan çıkmaktadır. Bilgi kaynağı olabilmek için doğru bir düşünme ve tefekkür neticesindeki nazar gereklidir. Tıpkı bazı hastalıkların verdiği haberlerin doğru bilgiye ulaştırmadığı gibi, nazar ve tefekkür ile doğrulanmamış akıl da doğru bilgiye ulaştıramaz. Eğer doğru bir şekilde öncüller kurulursa akıl, kişiyi doğru bilgiye ulaştırır. Aklın ulaştığı bilgi eğer yanlış bir sonuç vermişse öncüllerde bir problem olduğu anlaşılır.⁴⁸

Aklın işlevi doğru bilgiye ulaştırma noktasında yeterli olsa da aklın bir sınırı vardır. Kâinata bakarak onun bir yaratıcısı olduğunu bilecek olan akıldır ancak bu yaratıcıyı bilme noktasında da aklın sınırları bellidir. Nitekim vahyi ve ibadetlerin detaylarını da akılla kestirmek mümkün değildir.

Aklın yaratıcıyı bulmasını "vâcip" olarak gören Mâtürîdî, şirki ise aklın "münker" olarak gördüğünü belirtmiştir.⁴⁹ Bu şekilde verilen hükmün neticesi olarak, kendisine ilâhî mesajın ulaşmadığı kimseler tevhit inancına sahip olmalıdır. İslâm mezheplerinde genel olarak bu konu tartışılmış, fetret ehlinin hükmü hakkında farklı fikirler ortaya konulmuştur. Mu'tezile ve Mâtürîdî mezhebinde, aklın Allah'ı bulmaktaki sorumluluğu ifade edilmiş ve akıllarıyla tevhit inancına sahip olamayanların mesul oldukları ifade

⁴⁰ Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 58.

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 14.

⁴² Fahrettin er-Râzî, *Mefatihü'l-gâyb*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2000), 5/8.

⁴³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-müfehres li elfazi'l-Kur'ani'l-kerim* (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1982), 705-707; Osman Oral, "Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2025), 28.

⁴⁴ Osman Oral, "Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2025), 28.

⁴⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu velâ yecüzü'l-cehl bihi* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 41

⁴⁶ Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 59; Osman Oral, "Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2025), 36.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 11.

⁴⁸ Ebû Muîn en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille* nşr. Claude Salame (Dmaşk: 1990-1993), 1/20.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 6/410.

edilmiştir.⁵⁰ Eş'ârî mezhebinde ise akla bu sorumluluk yüklenmemiş ve akıl her ne kadar Allah'ı bulabilme gücüne sahipse de bu kimselerin Allah'ı bulamadıklarından dolayı sorumlu tutulmaları doğru görülmemiştir.⁵¹ Eş'ârîlerde faili muhtar ilâh algısı sebebiyle, Allah, hiçbir fiilinde sorgulanamaz görülmüştür. Bu görüş bu konuda da sürdürülmüş, kendine teklif gelmeyen kimsenin cezalandırılmamasının adaletsizlik olmadığı, kullarına verdiği nimetlerin ve elemelerin onun lütfu ve imtihanı çerçevesinde görüldüğü ifade edilmiştir.⁵²

İnsanların aklını kullanarak Allah'ı bilmeleri, nimetlere şükretmeleri ve yararlı eylemler yani sâlih ameller yapmakla sorumlu oldukları tezi ile Mâtürîdî, insanın kullukta önemli ve birincil görevinin her hal ve konumda Allah'ı bilmek, tanımak ve O'na "imân" etmek olduğunu söyler. Ayrıca aklın ve vicdanın iyi ve güzel gördüğü ma'rûf eylemleri yapmak, aklın ve vicdanın kötü ve çirkin gördüğü münker eylemlerden de kaçınmak, böylece sorumluluk şuuru ve ahlâkı takvâ ile yaşamak gerektiğini de dile getirir.

Bu noktada Mâtürîdî'nin akla yüklediği anlam daha da netleşmektedir. O, aklı beşerde bulunan en aziz şey olarak görmüş ve dinin en baştan beri değişmeyen bir olgu olduğunu, şeriatlerin değişse de dinin hep aynı olduğunu ifade etmiştir.⁵³ İnsanın en başından beri akıl ve din konusunda sorumluluğunu vurgulamakla, bu iki yaratılmış olan güzelliklerin her insan tarafından bir araya getirilmesi gerektiğini ortaya koymuş, aklın dini bulabilecek donanımda olduğu ve Allah'a karşı insanların mazeretlerinin bulunmadığını ifade etmiştir.⁵⁴ Aklın peygamberlerde üstün bir nitelik olarak kullanılması da kültürümüzde sıklıkla vurgulanmıştır. Peygamberlerin vahiyleri insanlara aktarırken kullanmış oldukları yöntemler, aklın en güzel şekilde kullanılarak dine hizmet ettirilmesinin bir örneğini teşkil etmektedir. Bu fetânet sıfatı ile mümkün olmaktadır.

4. Fetânet Sıfatı

Kur'an'da geçmeyen fetânet İslâm kültüründe nebî ve resullerde olması gereken bir sıfat kabul edilmiştir. Kelime olarak fetânet, "üstün zekâ gücüne sahip olma", Uyanık olma,⁵⁵ zihin açıklığı⁵⁶ gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁷ Fetânet, resul ve nebîlerin akıllarını kullanarak, insanları Allah'ın dinine davette en güzel yöntemi bulmaları, onları en güzel şekilde dine davet etmeleri yönüyle de önem arz etmektedir. Çünkü nübüvvet zor ve çetin bir görevdir. Bu görevde bulunan kimselerin ortalama zekânın üzerinde olması, faaliyetlerini hikmet ve feraset ile yürütmeleri elzemdir. Zira onlar, ilâhî vahyin kendileriyle gönderilmiş olduğu kişilerdir ve akıllarındaki veya düşüncelerindeki bir kusur sebebiyle temsiliyet vazifelerinin sekteye uğraması söz konusudur. Bu sıfat her durumda faal bir haldedir. Nebîlerin ve resullerin bunama, ihtiyarlıktan ne söylediğini

⁵⁰ Metin Yurdağur, "Fetret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim tarihi 12.08.2025).

⁵¹ Kemâlü'd-din İbnu'l-Hümâm es-Sivâsî, *Kitabu'l-Musâyere*, çev. Harun Işık. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 73.

⁵² Ebu Bekr İbn-i Fûrek, *Müccerradu Makâlâtî's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1987), 99; Bayram Çınar, "İslâm'da Kulluk Teorisi Ve Fetret Ehlinin Özel Konumu", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (Haziran 2022), 32.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 2/266.

⁵⁴ Alper, *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*, 86.

⁵⁵ Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", *Kelam*, ed., Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 215; Maksut Çetin, "Ahlak İlkeleri Açısından Peygamberlerin Sıfatları", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 15 (Aralık 2022), 218.

⁵⁶ Haydar Erdoğan, *Osmanlı Türkçesi (Eski Türkçe) Sözlük – Lügat* (Kayseri: y.y., 2022), 489.

⁵⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Fetânet" ve "Peygamber" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim Tarihi: 29.12.2025)

bilmeme gibi durumlara düşmesi nübüvvet ve risâlet kurumuna hâlel getireceğinden mümkün görülmemiştir.⁵⁸

Fetânetin zıddı olan cehâlet,⁵⁹ sefihlik;⁶⁰ akılsızlık, akli kullanmama ve gabâvet;⁶¹ anlayışsız, geri zekâlı, ahmak, aptal, budala, mecnun vb. vasıflardır. Kur'an'da meftun, cinnet ve mecnun kavramları akılsızlık ve delilik anlamında kullanılmaktadır.⁶² Mâtürîdî, cinnet kelimesini "akıl yitirmek" olarak açıklamıştır. Hz. Muhammed'in aklının yerinde olduğunu ama kâfirlerin tam bir sapkınlık içinde bulunduğunu belirtmiştir.⁶³ Meftun kelimesini incelerken de bazı alıntılar yapmış, bu kelimenin "sapıklığa vurgun", "hatasını beğenen" ve "cehâlete âşık" kimseleri nitelendiren bir sıfat olduğunu belirtmiştir. "Akli olmayan" kimse için de kullanıldığını ve bu ifadelerin Hz. Muhammed'in mücadelesi özelinde düşünüldüğünde münafıkların Hz. Muhammed için "aklı bozuk, mecnun, sapıtmış" gibi yakıştırmalar yaptıklarını ifade etmiştir. Buna cevaben Hz. Muhammed'in sapkın ve akılsız olmadığı ifade edilerek asıl sapıtmış kimselerin Hz. Muhammed'e iftira atan kimseler olduğu vurgulanmış ve "meftun" kelimesinin "kendisine azab uygulanmış kimse" anlamına atfen, ahirette bu münafıkların meftûn olacağı ifade edilmiştir.⁶⁴

Bu tür sıfatların peygamberlerde bulunmadığı aklen ve naklen sabittir. Kaba saba bir kimsenin kendisini dinletemeyeceği Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: *"Allah'tan gelen rahmet sayesinde onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba ve katı kalpli biri olsaydın etrafından dağılıp giderlerdi. Artık onları affet. Onlar için bağışlanma dile. Yapacağın işlerde onlara danış. Karar verdikten sonra da artık Allah'a tevekkül et. Kuşkusuz Allah, kendisine tevekkül edenleri sever."*⁶⁵ Bu âyet fetânetten uzak olmanın vahye nasıl bir engel çıkaracağını, tebliğ görevini nasıl sekteye uğratacağını göstermesi açısından önemlidir.

Vahiy, anlaşılması gereken, idrak ve tedebbürden sonra hayata aktarılması gereken bir olgudur. Kendisine inen vahiyleri anlamak, yorumlamak ve olaylara en güzel şekilde tatbik etmek yalnızca fetânet sahibi insanların yapabileceği şeylerdendir. Her ne kadar vahiy ile bilgiler veriliyor olsa da, bu vahiyleri topluma uygulamak ve insanları buna inandırmak resul ve nebîlerin uhdesindedir.⁶⁶ Her ne kadar fetânet ve akıl, nübüvvet ve risâlet için olmazsa olmaz bir sıfatsa da tek başına yeterli değildir. Çünkü nübüvvet ve risâlet; sâlihler, hayırlılar ve muhsinler arasından seçilen vehbî bir vazifedir. Burada aklın da bir sınırı ve hareket alanı olduğu unutulmamalı, bazı durumlarda alınan bütün tedbirlerin ve ferasetin yeterli olmadığı bilinmelidir.⁶⁷ Hz. Yakup'un hayatında bu durum göze çarpmaktadır. Hz. Yusuf'un rüyasını anlatmaması gerektiğini oğluna ifade etmiştir ancak olayların önüne geçememiştir.⁶⁸

5. Akıl-Fetânet İlişkisi

Akıl ve fetânet, arasında umum-husus ilişkisi olduğu söylenebilir. Akıl daha geniş bir anlam ifade ederken, fetânet daha dar bir anlam içermektedir. Her akıl sahibi fetânet

⁵⁸ Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", 216.

⁵⁹ Cehâlet, bilmemek, bilgiden yoksun olmak, bilgiden yoksun iş yapmak gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fazl İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1993), 11/129.

⁶⁰ Sefihlik; hilmin zayıflığı, cehalet gibi anlamlara gelmektedir. İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/97.

⁶¹ Gabâvet; anlayışsızlık, zor anlama gibi anlamlara gelmektedir. İbn-i Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/115.

⁶² es-Sebe' 34/8; el-Kalem 68/6; et-Tekvîr 81/22.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 11/453.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 16/19.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/159.

⁶⁶ Çetin, "Ahlak İlkeleri Açısından Peygamberlerin Sıfatları", 218.

⁶⁷ İbrahim Toprak, *Hz. Muhammed'in Nübüvvetine Delil Olan İnsani Özellikleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 232-233; Mustafa Sönmez, "Akli Yerinde ve Zamanında Kullanma Perspektifinde Peygamberlerin "Fetânet" Sıfatı", *Kader*, 20/2 (2022), 733.

⁶⁸ Yusuf 12/5.

sahibi olamaz, ancak fetânet sahibi olmak için akıllı olması şarttır.⁶⁹ Bir kimse akıl sahibi olurken fetânet sahibi olamayabilir. Ancak fetânet sahibi herkes akıllıdır. Fetânet, olayları akılla algılayıp doğru sonuçlar çıkararak doğru hükümler verme, zekânın da etkisiyle akli en aktif şekilde kullanarak kendi muradını en efektif şekilde gerçekleştirebilme olarak açıklanabilir.

Nebîler ve resuller akli en üstün düzeyde kullanan, üst düzey anlama ve idrak sahibi kimselerdir. Yetenekleri ve becerilerini zekâlarıyla harmanlayıp bu minvalde hareket eden kimseler olmaları fetânet sahibi olduklarının en önemli göstergesidir. Abesle iştigal etmemişler, söz ve fiillerinde daima makul olmuşlar, aşırılıktan uzak durup akli selîm ile yol almışlardır. Bu nedenle toplumlarında her zaman saygı görüp kaliteli bir imaj çizmişlerdir.⁷⁰ Bu konuda Yusuf suresinde şu ifadeler geçmektedir: *"De ki: İşte bu benim yolumdur. Ben, ne yaptığımı bilerek (basiret üzerine) Allah'a çağırıyorum; ben ve bana uyanlar (bunu yapıyoruz). Allah'ı ortaklardan tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim."* Bu âyette geçen *"basiret"* kelimesi bilmek, beyan etmek ve aydınlatıcı deliller göstermek gibi anlamlara gelmektedir. Mâtürîdî, peygamberlerin aydınlatıcı delillere dayanarak, açık ve güzel bir üslupla davet ettiklerini, şehvet ve beşerî arzulardan uzak bir davet gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir.⁷¹ Buna benzer bir ifade olan feraset ise, düşünmek, nazar etmek anlamlarına gelmektedir. Hz. Muhammed, bir hadisinde *"Mü'minin ferasetinden sakınınız, çünkü o Allah'ın nuru ile bakar"* buyurmuştur.⁷² Resul ve nebîler, akıl gözü (feraset) ve kalp gözü (basiret) ile Allah'ın yoluna davet etmişler ve fetânet ile birleştirilerek Allah'ın dinine en güzel şekilde davet etmişlerdir.

Akılları nedeniyle kötü insanların tuzaklarını algılama, doğruyu yanlıştan ayırt etme, baskılardan yılmama fetânet sıfatının getirdiği pozitif etkilerdendir. Bu gibi yetenekleri sayesinde vahiy ile aldıkları bilgileri en güzel şekilde insanlara aktarabilmişlerdir.⁷³ Bu sadece akılla yapılabilecek bir şey değildir. Fetânet ile akıl en efektif bir şekilde kullanılmış ve Allah'ın dinine en güzel şekilde hizmet ettirilmiş olmaktadır.

Peygamberlerin fetânet ile ortaya koymuş oldukları güzellikler, onların hayatları incelendiğinde detaylarda daha fazla ortaya çıkacaktır. Bu sebepten bu örneklerle geçilecektir. Burada Mâtürîdî'nin olaylara getirdiği te'villerin önemli vizyon katacağı düşünülmektedir.

6. Kur'an'da Nebî ve Resuller İçin Verilen Bazı Fetânet Örnekleri

Burada Mâtürîdî'nin fetânet sıfatı çerçevesinde bazı peygamberlerin hayatlarındaki yaşadığı âyetlere konu olmuş örnekleri işlenecektir. Fetânet sıfatının sadece sıfat olması açısından yazılıp geçilmesi konunun tam anlaşılması ve hayata aktarılması açısından yetersizdir. Peygamberlerin verdiği tepkiler üzerinden fetânet okuması yapılması, tebliğ görevini üstlenmiş insanlar ve bütün Müslümanlar için yol gösterici olacaktır.

Fetânet ile ilgili bazı peygamberlere daha fazla vurgu yapılmaktadır. Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Yakup, Hz. Yusuf ve Hz. Muhammed, Kur'an'da fetânet örnekliği açısından önemlidir. Bütün yaşanan olayların aktarılması mümkün olmadığından bu

⁶⁹ Sönmez, "Akli Yerinde ve Zamanında Kullanma Perspektifinde Peygamberlerin "Fetânet" Sıfatı", 734.

⁷⁰ Muhittin Bahçeci, *Ayet ve Hadislerde Peygamberlik ve Peygamberler-Nübüvvet ve Risalet* (İstanbul: Türdav Basım Yayım Ltd. Şti., 1977), 156-158; Sönmez, "Akli Yerinde ve Zamanında Kullanma Perspektifinde Peygamberlerin "Fetânet" Sıfatı", 734.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 7/403.

⁷² Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Halep: Matbaatü'l-Mustafa el-Halebi, 1975), "Tefsir", 16; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 8/66.

⁷³ Ferit Aydın, *İslam'da İnanç Sistemi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2010), 261.

peygamberlerin hayatındaki önemli olaylar Mâtürîdî süzgecinde değerlendirilip günümüze ışık tutması açısından incelenecektir.

6.1. Hz. İbrahim

Hız. İbrahim fetânet noktasında belirgin bir şekilde öne çıkan bir peygamberdir.⁷⁴ Bunu birkaç yerde Kur'ân âyetlerinde görebilmekteyiz. Bunların ilki Hız. İbrahim'in çocuklukta Allah'ı bulma kıssasıdır. Bu konuyla ilgili âyetler şu şekildedir:

*"Aynı şekilde biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun."*⁷⁵ Bu âyete göre Hız. İbrahim'e tıpkı Hız. Muhammed'e verildiği gibi yerin ve göklerin melekûtu verilmiştir.⁷⁶ Yani göklerin ve yerin hükümlerliliği kendilerine bahşedilmiştir. Bununla insanları idare etmişler, onlara güzel bir metotla tebliğ etmişlerdir. Kendilerine verilen güzelliklerden birisi de hiç şüphesiz fetânet sıfatıdır.

Hız. İbrahim'in küçüklüğünde gördüğü ay, yıldız ve güneş⁷⁷ ile ilgili Mâtürîdî üç yorumun yapıldığını ifade etmiştir. Birinci yoruma göre Hız. İbrahim bu olayı çocukken yaşamış, Allah'a imanında derece kazanmıştır. İkinci yoruma göre, Hız. İbrahim bunları anlatmadan önce bilmektedir ancak kavmine ifade etmek için böyle bir yöntem seçmiştir. Üçüncü yoruma göre ise, Hız. İbrahim alay etmiş ve istihzâ yoluyla meramını ifade etmiştir. Bu âyetlerden asla Hız. İbrahim'in nübüvvet öncesi kâfir olduğu sonucunun çıkmayacağını belirten Mâtürîdî, burada peygamberlerin ismet sıfatına vurgu yapmıştır. Onların masum iken büyük bir günaha asla tevessül etmeyeceklerini belirterek bunun bir usul ve yöntem olduğunun altını çizmiştir.⁷⁸ Burada da görüldüğü gibi Hız. İbrahim akli ve mantığı kullanarak insanlara Allah'ın yolunu göstermiştir. Bir diğer olay şu şekildedir:

Hız. İbrahim, Nemrut'a iman etmesi için gönderdiğinde verdiği cevaplarla onu ve kavmini iman etmeleri için mantıksal çıkarımlarla davette bulunmuştur. *"Allah kendisine hükümdarlık verdiği için şımaran ve İbrahim ile Rabbi hakkında tartışmaya giren kimseden haberin yok mu? Hani İbrahim, "Benim Rabbim hayat veren ve onu sona erdiren" demiş, o da, "Ben de hayat verir ve onu sona erdiririm" diye cevap vermişti. İbrahim, "Allah güneşi doğudan getirmektedir, haydi sen de onu batıdan getir" deyince inkârcı adam şaşırıp kaldı. Allah zalimler zümresine muvaffakiyet vermez."*⁷⁹

Bu âyetler muvacehesinde Mâtürîdî, Hız. İbrahim'in fetânetine birkaç yönden vurgu yapmıştır. Öncelikle Hız. İbrahim, peygamberliğini fetâneti en güzel şekilde temsil edecek şekilde yapmış bir peygamberdir. Bakıldığında bu âyetten Nemrut'a düşünmek için süre verdiği anlaşılmaktadır. Nemrut, bu kıssaya göre iki insan getirmiş ve birisini öldürüp diğerini ise özgürlüğüne kavuşturmuş. Bunun üzerine Hız. İbrahim Nemrut'un bu konudaki akıl yürütmesinin zayıflığını görünce konuyu onun yapamayacağı bir alana çekmiştir. Mâtürîdî'nin belirttiğine göre burada Hız. İbrahim konuyu başka bir tarafa kaydırarak cedel kurallarından birisini yerine getirmiştir. Hız. İbrahim açıklama yapmayıp

⁷⁴ Mustafa Sönmez, "Akli Yerinde ve Zamanında Kullanma Perspektifinde Peygamberlerin "Fetânet" Sıfatı", 738.

⁷⁵ el-En'âm 6/75.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 5/127.

⁷⁷ *"Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. 'Rabb'im budur' dedi. Yıldız batınca da 'Batanları Sevmem' dedi. Ayı doğarken görünce, 'Rabb'im budur' dedi. O da batınca, 'Rabb'im bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırmış kimselerden olurum' dedi. Güneşi doğarken görünce, 'Rabb'im budur; zira bu daha büyük' dedi. O da batınca dedi ki: Ey kavmim! Ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım. Ben, O'nun birliğine inanarak yüzümü, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah'a çevirdim ve ben müşriklerden değilim."* (el-En'âm 6/76-79).

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 5/130-141.

⁷⁹ el-Bakara 2/258.

hemen ikinci bir örneğe geçmiştir. Bu hareketin sebebi Nemrut'un insanlar üzerine kurduğu etkinin kırılması isteğidir.⁸⁰

Hız. İbrahim bir başka olayda babası Azer'e ve kavmine putların işe yaramaz olduklarını öğretecek bir şey yapmak istemiştir. Kavminin bayram gününde kendisini iyi hissetmediğini belirterek kavminin yanına gitmemiş ve onlar gidince puthaneye girerek bütün putları yerle bir etmiştir. Bu durum Kur'ân'da uzun olarak anlatılmıştır.⁸¹ Burada Hız. İbrahim'e rüşt verildiği ifadesi dikkate değerdir. Kendisine doğru düşünce verilen ve rüşt sahibi olan Hız. İbrahim'in fetânet sıfatıyla hareket ettiği görülmektedir. Bu ise fetânet sıfatının ilâhî bir mevhibe ile bahşedildiğini göstermektedir. Hız. İbrahim, kavmi gittikten sonra onları imana getirebilmek ve yaptıklarının yanlış olduğunu gösterebilmek için bir oyun tasarlamış ve bunu hayata geçirmiştir.⁸² Bu durum aklın ve zekânın İslâmî tebliğdeki hayatî rolünü göstermektedir. Çünkü anlatılanları anlamayan insanlara söz bazen yetersiz kalmaktadır. Fiil ile ne yaptıklarını hatırlatan Hız. İbrahim, tebliğini farklı bir boyuta taşımıştır. Putları kırıp en büyüğünü bıraktıktan sonra Hız. İbrahim'e bunu kendisinin mi yaptığı sorulduğunda yine doğrudan cevap vermemiş ve cevabı çevirmiştir. "İbrahim, 'Hayır' dedi, 'Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun.'" ⁸³

Onlar bu noktada bir aklî tuzağın içerisindeyler. Çünkü Hız. İbrahim onları iki cevabın arasında bırakmıştır. Birincisi ya dediğini kabul edeceklerdir, bu halde putlar aciz kalırlar, ya da karşılık vereceklerdir ancak bu durumda da kendilerini bile koruyamayan ilahlara uzun müddet iman ve secde etmenin ezikliğini yaşayacaklardır. Mâtürîdî de bu durumu zekice bir tuzak olarak ifade etmiştir. Burada yalan meselesi devreye girmektedir. Hız. İbrahim'in söylediklerinin zahiren yalan olduğunu belirten Mâtürîdî, bazı müellifler tarafından yalan olmadığına, "eğer konuşabiliyorlarsa o büyük put kırmıştır" gibi bir şartın gizli olarak bulunduğunu belirttiklerini ifade etmiştir.⁸⁴ Burada Hız. İbrahim'in yalan söylediği kanaatini taşımamaktayız. Çünkü bir söz zahiren öyle anlaşılabilir diye bütün haliyle zahire hükmedilmemektedir. İkinci anlamı kastedilerek bir söz söylemekte caiz bir durumdur.

Hız. İbrahim'in yöntemini tespit eden Mâtürîdî, onun kavmini üç merhalede davet ettiğini belirtmiştir. Birincisi karşı tarafa gittikleri yolun yanlış olduğunu göstermiştir. Yıldız örneğindeki "batanları sevmem" ifadesi veya "eğer konuşabiliyorlarsa sorun" ifadeleri bunun örneğidir. İkinci merhale ise kendi inandığı yolun delillerini göstermesidir. Allah'ın güneşi doğudan getirdiğini ifade etmesinde, gökleri ve yerleri yarattığını ifade etmesinde⁸⁵ ve "*O beni yaratandır ve bana hidayeti gösterendir.*"⁸⁶ âyetlerinde olduğu gibi. Üçüncü merhale ise bu şekilde bir yöntemin ardından davet edip kişilere bu dini tebliğ etmektir. Mâtürîdî'ye göre bir din bu şekilde tebliğ edildiğinde çok güzel muvaffakiyetler elde edilebilir.⁸⁷ Hız. İbrahim, hayatında fetânet sıfatını belirgin bir şekilde kullanmış, yaşadığı zorlukları bu sıfat ile daha kolay bir şekilde çözerek tebliğini daha güçlü bir şekilde yapmıştır.

6.2. Hız. Mûsâ

Hız. Mûsâ, Kur'ân-ı Kerim'de kendisinden en fazla bahsedilen peygamberdir. Onun doğumu, gençliğinde Firavun ile mücadelesi, dini yayma gayreti, Firavun sonrası

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 2/193.

⁸¹ el-Enbiya 21/51-67.

⁸² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 9/384.

⁸³ el-Enbiyâ 21/63.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 9/386-388.

⁸⁵ el-En'âm 6/79.

⁸⁶ eş-Şuarâ 26/78-82.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 9/391.

İsrâiloğulları ile mücadelesi Kur'ân'da birçok âyette açıklanmıştır. Bu âyetlerin hepsine temas etmek mümkün değildir. Ancak bazı örnekler vererek fetânetini göstermek yeterli olacaktır.

Öncelikle Hz. Mûsâ, çok çeşitli insanlar ve gruplarla mücadele etmiştir. Firavunun sarayında büyümüş, burada bir kavgaya karışmıştır. Bakıldığında nübüvvet öncesi yaşanmış olan bu olayda Hz. Mûsâ, bir kıptîyi öldürmüştür. Bu olay Kur'ân'da şu şekilde kısaca edilmiştir: *"Mûsâ yetişip olgunlaşınca, ona hikmet ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böyle ödüllendiririz. Mûsâ, ahalisinin fark edemeyeceği bir vakitte şehre girdi. Orada, biri kendi halkından, diğeri düşmanı olan taraftan iki adamın birbirleriyle kavga ettiğini gördü. Kendi halkından olan kişi, düşman taraftan olana karşı ondan yardım istedi. Bunun üzerine Mûsâ ötekine bir yumruk vurup ölümüne sebep oldu; sonra şöyle dedi: "Bu şeytanın işidir; o gerçekten ayartıcı ve apaçık bir düşman!"*⁸⁸

Mâtürîdî, bu âyette geçen, *"ona hikmet ve ilim verdik"* ifadesini açıklamış ve ona işlerin yürütülmesinin öğretildiğini, nübüvvet öncesinde de akıl ve ilminin artırıldığını ifade etmiştir. Hz. Mûsâ'nın, bu âyete göre daha nübüvvet verilmeden fetânet sıfatına haiz bir peygamber olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁹

Hz. Mûsâ'nın öldürme olayına temas eden Mâtürîdî, öldürmenin kasten olmamasından dolayı Hz. Mûsâ'nın kendisinin kısas ile öldürülmeyeceğine hükmettiğini ifade etmiştir. Âyetlerin devamında kendisine yardım ettiği kimsenin ertesi gün yine yardım istediğini gören Hz. Mûsâ, o adama asla yardım etmemiş ve o adama sert bir karşılık vermiştir. Bu âyetten, bir peygamberin geçmiş günden ders çıkarması ve neticesinde olay yerinden uzaklaşarak kendisine farklı bir hayat çizmesi durumu mevcuttur. Hz. Mûsâ, eğer aklını kullanmasaydı orada kıptînin ölümü ile yargılanıp öldürüleceğini bilmekteydi.⁹⁰

Buradan ayrılıp Medyen gibi bir şehre gelmesi⁹¹ de onun isabetli bir karar aldığını gösterir. Çünkü yakın bir yerde yakalanma riski vardır. Medyen ise uzak ve farklı bir diyardır. O pes etmemiş, Allah'ın ona göstereceği güzellikleri görmek için hemen harekete geçmiştir. Bu durum bize olaylar karşısında fetânet sahibi bir peygamberin yılmadan ne denli gayret içerisinde olduğunu ve bizim de ondan ders almamız gerektiğini göstermektedir.

Medyen'de yardıma muhtaç kimselere yardım etmesi, kendisine gelen cazip teklifi kabul etmesi⁹² akılcıca hareket ettiğini göstermektedir. Zira bunun aksi şekilde yapacağı hareket onu zor duruma sokacaktır.

Medyen'deki süre bitince, kendisine yardımcı olarak Hz. Hârûn'u istemiştir.⁹³ Birini öldürdüğünden dolayı endişe etmekte kardeşi Hârûn'u da nebîlikle görevlendirilmesini istemektedir.⁹⁴ Yed-i Beyza (geçmişî nedâmet ve arınma ile temizleme) ve âsâ (hakikat bilgisiyle) âyetleriyle Firavun ve yandaşlarına gönderilmişlerdir.

Firavun karşısındaki tavırları da Hz. Mûsâ'nın fetânetine bir delildir. Firavunun karşısına çıktığında sakin, kararlı ve akıllı bir üslup ile tebliğ etmiş, aklî âyetleri, delilleri yerli yerinde ve zamanında kullanarak tam doğru adımları atmıştır.⁹⁵

⁸⁸ el-Kasas 28/14-15.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 11/29.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 11/35-38.

⁹¹ el-Kasas 28/23.

⁹² el-Kasas 28/23-28.

⁹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 11/48.

⁹⁴ eş-Şuarâ 26/12.

⁹⁵ el-Kasas 28/36.

İsrâiloğulları gibi bir kavmi uzun yıllar yönetmesi de onun akıllı ve zeki bir yönetici olduğunu göstermektedir.⁹⁶ Onlar kendisinden put yapmalarını istemiş,⁹⁷ kendi yokluğunda puta tapmışlar,⁹⁸ Hz. Mûsâ'dan elleriyle yaptıkları putlara tapmak gibi câhilce isteklerde bulunmuşlardı.⁹⁹ Bütün bunlara sabır ve kararlılıkla cevaplar vermek, onlara her defasında doğru yolu bıkmadan usanmadan aktarmak şüphesiz büyük bir fedakârlığın örneğidir.

Hz. Mûsâ, fetânet sıfatını yalnızca zekâ ve kıvraklık olarak sunmamaktadır. Onun şahsında fetânet, zorluklara karşı sabırla direnmek, kendisine inanmayan kavme karşı deliller getirmek suretiyle kavmini muhafaza etmektir. Nihayet Firavun'un zulmünden kurtulduklarında, İsrâiloğulları gibi bir kavmi yola getirmek uğrunda yapmış olduğu tebliğ ile fetânet sıfatının süreklilik vasfını ortaya koymuş, sabır ve kararlılıkla kendisine verilen görevi son âna kadar devam ettirmiştir.

6.3. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf

Hz. Yusuf'un hayatı, bizzat Kur'ân'da kıssaların en güzeli olarak zikredilir.¹⁰⁰ Öyle ki, Hz. Yakup'un aldığı tedbirler, her ne kadar işe yaramamış görünse de bir peygamberin işlerini tedbirle görmesi açısından fetânetini göstermektedir.

Hz. Yakup'un aldığı ilk önlem, rüyayı kardeşlerine anlatmamasını istemesiydi.¹⁰¹ Buradan ileri görüşlülüğü ile kıskançlığın zararlarının önüne geçmek ve Hz. Yusuf'a zarar verilmesini önlemek amacındaydı. Ancak bu önlem başına gelecek felaketler için Hz. Yusuf'a yeterli gelmedi.

Hz. Yusuf'u kuyuya attıklarında getirilen gömlekteki kanın ona ait olmadığını ilk bakışta anlayıp bunun bir kurgu olduğunu çözmesi de olayları hızlıca kavramasının ne denli yüksek olduğunun alametidir.¹⁰² Mâtürîdî, Hz. Yakup'un buradaki algılamasını surenin başındaki "sana tuzak kurarlar" ifadesine bağlayarak, Hz. Yusuf'a söylediği tuzağın bu olduğunu ifade etmiştir. Yani Hz. Yakup'un en başında tahmin ettiği şey başına gelmiştir.¹⁰³

Burada Hz. Yusuf'a bakacak olursak, Mısır'a ucuz bir şekilde köle olarak satıldığı halde, kısa sürede Melik'in dikkatini çekerek onun sarayına girmiş orada kendisini ispat etmiştir. Bu onun fetânetinin açıkça göstergesidir. Hz. Allah, Hz. Yusuf ergenliğe girdiğinde "Ona güçlü bir muhakeme yeteneği ve ilim verdik." buyurarak fetânetine, aklına ve ilmine vurgu yapmıştır.¹⁰⁴ Mâtürîdî, buradaki ilim ile kastın rüya tabiri, hikmet ile kastın da nübüvvet anlamına gelebileceğine işaret etmiştir.

Hz. Yusuf, hapishaneyi Züleyha ve yanındakilerin taleplerinden daha sevimli görüp oraya gitmek istemiştir.¹⁰⁵ Bu da onun nefesine hoş gelen günahlara dalmaktansa hoş gelmeyen hapse girmeyi tercih ettiğini gösteren önemli bir durumdur.¹⁰⁶ Aklını Allah'a itaate hasretmeyen, günahların getireceği olumsuz durumları tartamayan insanların hangi tarafı seçeceği açıktır. Ancak Hz. Yusuf ileriye görerek, daha zor bir duruma

⁹⁶ el-Bakara 2/54.

⁹⁷ el-A'râf 7/138.

⁹⁸ el-A'râf 7/148.

⁹⁹ el-Bakara 2/55.

¹⁰⁰ Yûsuf 12/3.

¹⁰¹ Yûsuf 12/5.

¹⁰² Yûsuf 12/18.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/312.

¹⁰⁴ Yûsuf 12/22.

¹⁰⁵ Yûsuf 12/33.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/330.

düşmektense hapse girmeyi tercih etmiştir. Şüphesiz bu onun verdiği kararlarının rastgele değil derin bir hikmet ve feraset barındırdığını göstermektedir.

Hiz. Yusuf, zindandaki arkadaşları rüya görüp ondan tabirini yapmasını istediklerinde,¹⁰⁷ onlara tebliğ vaktinin en doğru vakit olduğunu hissetmiş ve o ana kadar bahsetmediği risâletten o an bahsetmiştir.¹⁰⁸ Bir peygamber akıl ve ferasetiyle kavmini hazırlayıp, onlar için en doğru anı kollayarak onlara dini anlatır. Burada da Hiz. Yusuf'un kendisinden rüya tabiri talebi geldiklerinde peygamberliğini tebliğ etmesi, kabul edilme ihtimalini en üst düzeye çıkaran çok önemli bir davranıştır.

Hiz. Yusuf'un kralın rüyasını tabir etmesi üzerine hemen hapisten çıkmak istemeyip kendisine kurulan tuzaklar ortaya çıktıktan sonra hapisten çıkmak istemesi de¹⁰⁹ onun fetânetine bir örnektir. Mâtürîdî'ye göre, Hiz. Yusuf'un bunu istemesindeki murat, kendi üzerinde bir töhmetin olup olmadığını öğrenme isteği idi. Bu iftiradan aklanıp çıkmak istediğini belirtmiş ve bu sebepten böyle bir talepte bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁰

Hiz. Yusuf'taki feraset ve ileri görüşlülüğü gören kral, onu önce baş danışmanı, sonra Hiz. Yusuf'un isteği ile hazinelerin başına geçirmiş ve en önemli görevleri kendisine yüklenmiştir. Hiz. Yusuf'un özel danışman olması, ona her hususta danışılmak içindir.¹¹¹ Hiz. Yusuf kendindeki özellikleri ortaya koyarak bir göreve talip olmuş ve hakkıyla yerine getirmiştir. Buradan, günümüze bir ders çıkarmak gereklidir. Bir işte muvaffak olacağına inanan bir kimse görev sorumluluklarından kaçmamalı, hakkını vererek sorumluluğunu güzelce ifa etmelidir. Hiz. Yusuf, kıtlık zamanlarında kardeşlerine güzel ve yerinde bir ders vermek istemiş, bunu da en güzel şekilde yerine getirmiştir.¹¹²

Hiz. Yakup kıssanın bu bölümünde tekrar devreye girerek Mısır'a buğday almak için giden oğullarına farklı kapılardan girmelerini telkin etmiştir.¹¹³ Bu durum da yine bir tedbiri göstermekte ve işlerini sebeplere yapışarak görmenin önemine vurgu yapmaktadır. Hiz. Yusuf ile ilgili son olay da, kardeşi Bünyamin'i yanına alma olayıdır. Mısır'ın örfüne göre kardeşini yanına alması mümkün değildir.¹¹⁴ Hiz. Yusuf bir tertip kurmuş, küçük kardeşinin eşyaları arasından kaybolan eşyayı buldurarak onu yanında tutmuştur.¹¹⁵ Ancak Allah bu şekilde davranmasını ona telkin etmiş, o da buna en güzel şekilde uyarak kardeşini yanında tutmuş, kendisini kuyuya atan kardeşlerine de bu şekilde bir ceza vermişti.¹¹⁶ Bu kıssada daha birçok dersler vardır ancak bu kadarıyla iktifa edilecektir.

6.4. Hiz. Muhammed

Hiz. Muhammed, putperest bir topluluğa gönderilmiş bir peygamberdir. O gönderilmeden önce toplumda birtakım ahlaksızlıklar ve toplumsal problemler ayyuka çıkmış, insanlar kendi öz evlatlarını şerefleri uğruna diri diri gömmeye kadar alçalabilmişlerdir.¹¹⁷ Hiz. Muhammed, öncelikle toplumu çok iyi analiz etmiştir. Fetânet sıfatının en önemli yansımalarından birisi olarak, içinde bulunduğu toplumun temel

¹⁰⁷ Yusuf 12/36-39.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/335.

¹⁰⁹ Yusuf 12/50.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/348.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/351.

¹¹² Yusuf 12/63-65.

¹¹³ Yusuf 12/67.

¹¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/370.

¹¹⁵ Yusuf 12/76.

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l Kur'ân Tercümesi*, 7/367-372.

¹¹⁷ Adnan Demircan, "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/3 (2004), 10.

dinamiklerini doğru algılamak ve bu minvalde bir tebliğ programı oluşturmak başarısındaki en önemli unsurlardan birisidir. Bu konuda günümüzdeki insanların ondan öğrenecekleri temel ders, tanımadıkları ve yabancı kaldıkları toplumlara dini gerçek manada anlatamayacaklarıdır.¹¹⁸

Özellikle vahyin ilk yıllarında sadece iman ve tevhide odaklanmıştır. İndiriliş sırasına göre âyetler incelendiğinde, tevhit vurgusunun belirgin olduğu görülecektir. Çünkü Hz. Muhammed, kalplerde imanın yerleşmemiş olduğu bir topluma ibadet yaptırmanın zorluğunun farkındadır. İlk olarak itikadî sıkıntılara yoğunlaşmış ve buralardaki problem gördüğü yerleri tamire girişmiştir.¹¹⁹

Hz. Muhammed'in Hudeybiye'de yaşadıkları fetânetine örnek olarak gösterilebilecek olayların başında gelmektedir. Zira Hudeybiye'de Hz. Muhammed anlaşma maddelerinin onaylanmasında münferit kalmış, maddelerin ağırlığı sebebiyle etrafındakiler onaylanmaması gerektiği yönünde fikirlerde bulunsada Hz. Muhammed'in kararlı duruşu sayesinde anlaşma onaylanmıştır. Akabinde İslâm'ı kabul edenler o kadar fazla olmuş ki, ashâb Hz. Muhammed'in ferasetini bir kez daha tasdik etmiştir. Bu anlaşma akabinde Hayber fethedilmiş, akabinde birçok müşrik Müslüman olmuş ve iki yıl sonra da Mekke savaşı bir şekilde fethedilmiştir.¹²⁰

Mâtûrîdî, buradaki fethin üç önemli yönüne vurgu yapmıştır. İlki, Hz. Muhammed'in bu fetihle davasının doğruluğu bilinmiş olmasıdır. O'na "Bu fetih midir yâ Resulallah?" diye soran ashâbına "evet" cevabını vermiştir. O an fetih anlaşılmamış ancak nihayetinde ashâb-ı kirâm'dan bazıları bu fethin İslâm tarihindeki en önemli fetih olduğunu zikretmişlerdir.¹²¹ Bu olay bizlere Hz. Muhammed'in doğru bir karar verdiğini ve kavmini karşısına almasına rağmen ne kadar isabetli neticeler ortaya çıkardığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim liderlik yapabilmek, görülmeyeni görmek ve ileride olacak olayları doğru bir şekilde tahmin edebilmekle yakından alakalıdır. Hz. Muhammed fetânet sıfatı ile bu olayı en güzel şekilde çözümlemiştir.

Hz. Muhammed kendisine sunulan para, kadın, zenginlik, saygınlık gibi imkânları da "Güneşi sağ elime ayı sol elime verseniz de vazgeçmem." diyerek reddetmiştir.¹²² Bu da kendisine inanmayanlar arasında saygınlığının artmasına ve dava gücünün yükselmesine vesile olmuştur. "Güneşi sağ elime ayı sol elime verseniz, davamı anlatmaktan vazgeçmem" ifadeleri, karşı tarafa kendi davasını nasıl sahiplendiğini göstermesi açısından çok etkili olmuş ve bir daha bu tür teklifler sunma kapısını kapatmıştır.

Hz. Muhammed'in hayatı incelendiğinde daha birçok akıl ve fetânet ile ilgili örnekler bulunabilir. Bu örneklerle iktifa edilmiştir. Diğer peygamberlere ait birçok fetânet örneklerini bulmak mümkündür. Ancak bu örneklerin hepsini zikretmek makalenin hudutlarını aşan bir durumdur.¹²³

¹¹⁸ İslam öncesi toplumun durumunu iyi anlayabilmek için bkz: Halil İbrahim Akkuş, "Hz. Peygamber ve Mesajının Sosyolojik Boyutu (Seçkinler Teorisi Bağlamında Bir Analiz)" *Toplum Bilimleri Dergisi*, 31 (2021), 165-176.

¹¹⁹ Akkuş, "Hz. Peygamber ve Mesajının Sosyolojik Boyutu (Seçkinler Teorisi Bağlamında Bir Analiz)" *Toplum Bilimleri Dergisi*, 171.

¹²⁰ Mustafa Çağırıcı vd. *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021), 5/65-67.

¹²¹ Mâtûrîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, 20-22.

¹²² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 111-113; Akkuş, "Hz. Peygamber ve Mesajının Sosyolojik Boyutu (Seçkinler Teorisi Bağlamında Bir Analiz)" *Toplum Bilimleri Dergisi*, 174.

¹²³ Bu konuda geniş bilgi almak için bkz: Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005); Hasan Kutlutaş, *Kur'ân'daki Kıssalar*, (İstanbul: Kıssa Tadında Yayınları, 2021).

Sonuç

Bu çalışma, peygamberlerin sıfatlarından biri olan fetânet kavramını akıl-vahiy ilişkisi bağlamında ele alarak bu sıfatın Mâtürîdî'nin düşünce sistemindeki yerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Makalede, peygamberlerin yalnızca üstün bir zekâyâ sahip oldukları değil; akli doğru, dengeli ve hikmetli biçimde kullanarak toplumlarına nasıl rehberlik ettikleri gösterilmeye çalışılmıştır.

Aklın tanımlarında ona yüklenen anlam ve sorumluluk ilişkisi ortaya konulmuş; Kur'ân'ın akletmeye verdiği önem vurgulanmıştır. Aklın temel fonksiyonlarından birinin nazar olduğu tespit edilmiş; doğru düşünme ve bilinçli akıl yürütmenin hakikate ulaşmadaki belirleyici rolü vurgulanmıştır. Ayrıca aklın Allah'ı bilme konusundaki imkânı ile sınırları birlikte değerlendirilmiş; kendisine nebî ve resul gönderilmemiş fetret ehlinin sorumluluğu meselesi Mâtürîdî perspektifinden ele alınmıştır.

Mâtürîdî'nin akla yüklediği fonksiyonlar incelendiğinde, onun akli vahyin karşısında değil, vahyin doğru anlaşılması ve uygulanmasının zorunlu bir unsuru olarak konumlandığı görülmüştür. Bu çerçevede akıl, pasif bir araç değil; nazar ve tefekkür yoluyla işlev kazanan, insanı hakikate ulaştıran dinamik bir yeti olarak değerlendirilmiştir. Fetânet ise aklın en yetkin ve yerinde kullanımını temsil etmekte; resul ve nebîlerin tebliğ görevini hikmet, feraset ve basiret ile yerine getirmelerini mümkün kılmaktadır. Mâtürîdî'nin akli hakikati anlamlandırmada merkezî bir konuma yerleştirmesi, onun Allah'ı bilme hususunda akli sorumlulukla ilişkilendiren yaklaşımını açıkça ortaya koymaktadır.

Kur'ân kıssaları üzerinden ele alınan peygamber örnekleri, fetânetin yalnızca teorik bir ilke olmadığını; kriz anlarında, toplumsal sorunlarda ve bireysel imtihanlarda pratik bir rehberlik işlevi gördüğünü göstermiştir. Peygamberlerin muhataplarının psikolojik ve toplumsal şartlarını dikkate alarak tebliğ yöntemlerini şekillendirmeleri, fetânet sıfatının bilinçli ve sistemli bir akıl yürütme biçimi, sabır ve kararlılıkla Allah'ın yoluna davet olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte peygamberlerin fetânet sahibi olmalarına rağmen herkesin iman etmemesi, tebliğ sürecinde akli yetkinliğin zorunlu fakat tek başına yeterli bir unsur olmadığını göstermektedir.

Bu çalışma bütün peygamberleri kapsamamaktadır. İncelenmeyen peygamberlere ait fetânet örneklerinin karşılaştırmalı ve tematik çalışmalarla ele alınması, kavramın daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca fetânetin Mâtürîdî dışındaki kelâm ekolleriyle mukayeseli biçimde incelenmesi, akıl-vahiy ilişkisine dair araştırmaları daha da derinleştirebileceği öngörülmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'ân*. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Abdulcebbâr, Kâdî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîdi ve'l-adl*. thk. Mahmut el-Hudayrî. Kahire, y.y., 1965.
- Abdulcebbâr, Kâdî b. Ahmed. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Akkuş, Halil İbrahim. "Hz. Peygamber ve Mesajının Sosyolojik Boyutu (Seçkinler Teorisi Bağlamında Bir Analiz)". *Toplum Bilimleri Dergisi* 31 (2021), 165-176.
- Akkuş, Süleyman – Erdinç, Ziya. "Sa'düddîn Teftâzânî'de Bilgi Teorisi". *Usul İslam Araştırmaları* 21/21 (2014), 7-38. <https://doi.org/10.56361/usul.173713>.
- Akyüz, Turgut. "Akıl Tarifine Dair". *Akıl Kitabı – Akıl Tarifi*. ed. Turgut Akyüz. İstanbul: Ravza Yayınları, 2020.
- Alper, Hülya. *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Aydın, Ferit. *İslam'da İnanç Sistemi*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2010.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûli'd-dîn*. İstanbul: Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1928.
- Bahçeci, Muhittin. *Ayet ve Hadislerde Peygamberlik ve Peygamberler*. İstanbul: Türdav, 1977.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. Şeyh İmaduddin Ahmet Haydar. Beyrut, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *İcâzü'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1986.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu velâ yecüzü'l-cehl bihi*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.
- Çağırıcı, Mustafa vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: DİB Yayınları, 2021.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri". *Milel ve Nihal* 7/2 (2010), 67-93.
- Çelik, Hasan Can – Marulcu, Hasan Tefvik. "Dört Mezhep İmamının İmân Tanımları- Kelâm İlmi Bağlamında Mukayeseli Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/46 (2023), 103-126.
- Çetin, Maksut. "Ahlak İlkeleri Açısından Peygamberlerin Sıfatları". *Mîzânü'l-Hak* 15 (Aralık 2022), 205-225. <https://doi.org/10.47502/mizan.1192611>.
- Çınar, Bayram. "İslam'da Kulluk Teorisi ve Fetret Ehlinin Özel Konumu". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 21-40. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.1.02>.
- Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *Târifât: Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Ali Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Demircan, Adnan. "Câhiliyye Araplarında Kız Çocuklarını Gömerek Öldürme Âdeti". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2004), 9-29.
- Düzgün, Şaban Ali. "Semerkant İlim Havzası ve Mâtürîdî". *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2018.
- Ebu Hanife, Numan b. Sabit. *el-Fıkhü'l-ekber İmamı Azam'ın Beş Eseri* çev. Mustafa Öz İstanbul, Kalem Yayıncılık, 1981.
- Erdemci, Cemalettin. *Kelâm İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 1997.
- Erdoğan, Haydar. *Osmanlı Türkçesi (Eski Türkçe) Sözlük – Lügat*. Kayseri: y.y., 2022.
- Esen, Muammer. "Kur'ân'da Akıl-İman İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 85-96. <https://doi.org/10.1501/llhfak.0000001079>.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınları, 1974.

- Gengil, Veysel. "Mâtürîdî'de Tefsir Te'vîl Ayrımı Meselesi". *Diyanet İlmi Dergi* 55/3 (01 Eylül 2019), 805-839. <https://doi.org/10.61304/did.583544>.
- Gölcük, Şerafettin – Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- İbn-i Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Maşrik, 1987.
- İbn-i Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebu'l-Fazl. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1993.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn es-Sivâsî. *Kitâbu'l-Musâyere*. çev. Harun Işık. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.
- İsfahânî, Ragıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Karaman, Fikret. "İmam Mâtürîdî'ye Göre Hayatın Akışında Akıl ve Vahyin Rolü". *Diyanet İlmi Dergi* 55/3 (2019), 601-627. <https://doi.org/10.61304/did.588406>.
- Karadeniz, Osman. "Nübüvvet ve Vahiy". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Köksal, Asım. *Peygamberler Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Kutlutaş, Hasan. *Kur'ân'daki Kıssalar*. İstanbul: Kıssa Tadında Yayınları, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. S. Kemal Sandıkçı, ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019.
- Muhâsibî, Hâris. *Akıl ve Kur'ân'ı Anlamak*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.
- Nesefî, Ebû Muîn. *Tabsiratü'l-edille*. nşr. Claude Salame. Dimaşk, 1990-1993.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 139-158.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî ile Kâdî Abdülcebbar'da Semantik ve Teolojik Nazar Sorunu". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2025), 27-54. <https://doi.org/10.56361/usul.1614077>.
- Râzî, Fahrettin. *Mefâtîhu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 2000.
- Sönmez, Mustafa. "Akıl Yerinde ve Zamanında Kullanma Perspektifinde Peygamberlerin Fetânet Sıfatı". *Kader* 20/2 (2022), 723-744. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1185821>.
- Taftazânî, Saduddin. *Şerhu'l-Akâid: Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Teftâzânî, Saduddin. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Toprak, İbrahim. *Hiz. Muhammed'in Nübüvvetine Delil Olan İnsanî Özellikleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Uludağ, Süleyman. "Kalp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 2 Aralık 2025.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Kasım 2025.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fetânet" ve "Peygamber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Aralık 2025.
- Yalçinkaya, Mustafa. "Mâtürîdî Kelâmında Akıl-Din İlişkisi". *Akıl Kitabı 5 -Akıl Din ve İnanç-*. ed. Turgut Akyüz. 77-103. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2021.
- Yurdağür, Metin. "Fetret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Ağustos 2025.